

İĞDIR-KARAKOYUNLU İLÇE MEZARLIĞINDAKİ DEVE-HEYKEL MEZARTAŞININ MAHİYETİ

Timur SİLİ

Doğu Anadolu Bölgesinin "Erzurum-Kars bölümünde"¹ yer alan İğdir, kuzeyden Rusya ve Ermenistan, doğudan İran ile komşu bir serhad ilimizdir. Tarihte oynadığı mühim roller nedeniyle daha çok "Sürmeli Çukuru" olarak nâm yapmıştır.²

Başlangıçta Kars'a bağlı bir ilçe iken daha sonra çıkarılan bir yasa ile il olmuştur. Aynı yasayla, Karakoyunlu köyü de ilçe haline getirilerek, vilayet sınırları dahilinde yer almıştır. Bu özet bilgilerden sonra asıl mevzuya dönme gereği vardır.

İğdir ve çevresindeki mezarlıklarda muhtelif defalar yaptığımız araştırmalar esnasında, son derece ilginç, figürlü, tasvirli, kabartmalı ve heykel mahiyetindeki mezartaşları ile karşılaştık. Şüphesizki, bu mezar taşları yöre halkının sanat ve estetik anlayışını yansıttığı gibi, inanç ve kültürleri hakkında da mühim bilgiler vermektedir. Sözü edilen yöredeki en eski mezar taşı Karakoyunlu ilçesinin eski mezarlığında olup, 821 H. (1418 M.) tarihini taşımaktadır. Daha eski taşların olduğu tahmin ediliyorsa da mezarlıklar tahribata uğradığından veya bu taşlarla yapılar inşa edildiğinden daha eskilerine rastlamamız mümkün olmadı. Esefle belirtmek gerekir ki "kültür tarihimizde mühim bir yeri olan, bizlere geçmişimiz hakkında fikir vermekle kalmayıp, tarihî bir vesika niteliğini de taşıyan bu paha biçilmez mirasımıza, yeterince ehemmiyet vermemiş, bile bile yok olmalarını sağlamışız. Teşbih yerindeyse, âdeta kendi geçmişimizi kendi elimizle baltalamışız. Başkalarının baltalamalarına hacet kalmamış...

Bu durumdan Karakoyunlu ilçesinin eski mezarlığı da nasibini almıştır.³ Mezarlığın ortasından belediyece bir yol geçirilmiş, dolayısıyla mezarlık ikiye bölünmüştür (Res. 1).

Mezartaşları kırılmış, altın olduğu varsayımıyla delik deşik edilmiştir. Birçok bilim adamı, daha ilk andan itibaren dikkatleri celbeden bu mezarlık üzerinde araştırma yapacağı günün hasretini çekmektedir.⁴ Mezarlıkta çok sayıda koç-koyun⁵ ile tasvirli, figürlü mezartaşları ve bir de deve heykeli yer almaktadır. Koç heykellerinden ikisi Erzurum Müzesi'ne, ikisi Ankara Etnografya Müzesi'ne ve bir tanesi de Kars Müzesi'ne götürülmüştür. Bir kısmı da meçhul bir şekilde ortadan kaybolmuştur. Kanaatimizce, bu taşlar yurt dışına kaçırılmıştır. Daha birçok tarihî kıymet taşıyan mezarlıkların durumu da bundan farklı değildir.

Karakoyunlu mezarlığında bizden önce Prof. Dr. Hamit Zübeyr Koşay, Prof. Dr. Abdulhalûk Çay ve Prof. Dr. M. Fahrettin Kırzioğlu, koç-koyun heykelleri üzerinde incelemelerde bulunmuş, ancak hiçbiri "Deve heykeli" hakkında bilgi ver-

1. İbrahim Güner, **İlimiz İğdir**, İğdir, 1993, s.5.
2. Tafsilat için bk. Faruk Sümer, **Karakoyunlular I**, TTKY, II. Baskı, Ank. 1984, s. 21-22 (not:30).
3. Karakoyunlu İlçesi'nin, eski ve yeni olmak üzere iki mezarlığı vardır. Sözü edilen mezarlık eski mezarlıktır.
4. Mezarlık, bir kaç yıldan beri Kültür Bakanlığı tarafından koruma altına alınmıştır.
5. Tafsilat için bk. Timur Sili, "Bir Orta Asya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezartaşları", **Bilgi**, s. 1, (1996), s. 60-65.

memiştir.⁶ Bu durum, onların daha ziyade eski mezarlığı değil de yeni mezarlığı tercih etmelerinden kaynaklanmıştır. Zira, neşredilen fotoğrafların hemen hepsi yeni mezarlıktaki koç-koyun heykellerine aittir. Söz konusu ettiğimiz “deve heykeli” ise ilçe merkezindeki eski mezarlıkta yer almaktadır. Bununla birlikte “Deve heykel mezartaşının” da Türk kültüründe yerini almış olması oldukça enteresan ve düşündürücü olsa gerek. Zira, devletin halı, kilim, el sanatları ve “seyirlik oyun”⁷ geleneklerimizdeki güçlü mevcudiyeti biliniyordu ama; onun “mezartaşı” olarak kullanılacağı tahmin edilmiyordu. Bununla birlikte, sağlam bir senteze ulaşabilmek ve deveye bu kadar önem verilmesinin sebebini anlayabilmek için onun özelliklerine bir göz atmamız gerekmektedir. Tatlı etiyle, iri cüsesiyle, dayanıklı, duygusal ve fedakâr oluşuna göre geçmişte atalarımız tarafından lojistik amaçla binek ve münhasıran “taşımaya vasıtası”⁸ olarak kullanılmıştır. Bundan başka Dede Korkut Destanları’nda da erkek genç deveye “buğra”, genç dişi deveye “kızıl deve”⁹ denildiğini görmekteyiz. Anadolu’da ise, daha çok Türkmenler ve Yörükler arasında genç ve güzel kızları ifade etmek için “maya”¹⁰ sözü kullanılmaktadır.

Devenin, kültür tarihimizdeki bu geleneksel öneminden yola çıkarak, Karakoyunlu İlçesi’nin mezarlığındaki deve heykelinin üzerindeki araştırmalarımızı yoğunlaştırdık. Başlangıçta bunun bir deve mi, yoksa at mı olduğu konusunda tereddüte düştük. İşimizi zorlaştıran bir diğer konu ise devenin kafasının koparılmış olmasıydı. Bu durum, konuya daha temkinli yaklaşmamızı gerektiriyordu. Bereket versin ki, uzun uğraşlardan ve köyün en yaşlı kişilerinin görüşlerinden yola çıkarak, bu mezar taşının deve olduğuna hükmettik. Zira, yöre halkı rahatlıkla deve ile atı birbirinden ayıracak kadar bir tecrübeye mâlikti. Hatta köyün gazileri arasında mezarında deve heykeli olan şahsın sülalesini dahi bilenler vardı.¹¹ Bundan başka, heykelin şekli ve gövdesi de tam bir deveyi andırıyordu. Kadesiz bir zemine oturtulan heykelin ön ve arka ayakları bariz şekilde belirlenmemiştir. Ancak gövdesi kabaca işlenmiştir. Hayvanın sol tarafına koşum takımları dikkatli işlenmiştir. Sağ tarafında ise bir kitabe yer almaktadır. Bu kitabeyi okumak da son derece güçtür. Zira, kitabeyi yazan kişinin cahil olduğu yazının karakterinden anlaşılmaktadır. Kitabenin tarihi de aynı şekilde bozuk işlenmiştir. Kitabenin tarihini kesin olarak söylememiz mümkün görünmüyorsa da elde ettiğimiz bilgilerden yaklaşık 250-300 senelik olduğu tahmin edilmektedir. Son derece kötü yazılmakla beraber, mezar-

taşının üzerinde “*Ali Veluechu Filillah*” yani “Ali ki, yüzü Allah’a doğrudur (yönelmiştir)” ifadesi yer almaktadır. Aslında bu ifadeden Ali’nin hakkın rahmetine kavuşmuş olduğu anlatılmak istenmektedir (Res. 2-3). Gene, mezartaşı üzerindeki yazıdan defnedilen şahsın isminin Ali olduğunu anlamaktayız. Araştırmalarımız neticesinde merhumun Caferi Mezhebi’nden olduğunu öğrendik.

Bir başka kişinin anlattığına göre; mezarında deve heykeli bulunan şahıs hayatta iken, deve ile sık sık bugünkü Ermenistan’ın başkenti Erivan’a gidip geldiğinden ve bir nevi deve onun hayatında mühim bir yer tuttuğundan dolayı, yakınlarınca hatırasını abideleştirmek için dikilmiştir.¹² Eğer durum gerçekten anlatılanlar gibi ise, eski Türkler’deki ölen kişinin hayatta iken en çok sevdiği eşyaları ile beraber gömülmesi geleneği ile bu gelenek arasında büyük bir benzerlik var demektir.¹³

Bir diğer önemli husus da bu heykelin kafasının kırılmış olmasıdır. Ne zaman ve hangi amaçla koparıldığını tam olarak bilemiyoruz. Halk bilimci Nizamettin Onk, bu heykelin kafasının 1918’de yöreyi işgale yeltenen Ermeni çetelerce Türklerin mühim bir tapınağı zannedilerek kırılmış olduğunu söylemektedir.¹⁴ Kurtuluş Savaşı gazilerinden H. Abbas Akıncı’nın ifadesine göre ise; 93 Harbi’nde “*Sürmeli Çukuru*”nda büyük bir katliam hareketine girişen Rus kuvvetleri, Türklere ait ne varsa yerle bir etmiş ve bu arada, heykelin kafasını da ko-

6. Tafsilat için bk. H.Z. Koşay, “Doğu Anadolu’daki Mezarlıklarda Koç ve Koyun Heykelleri”, **Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresi** (Ankara, 19-24 Ekim 1959), Kongreye Sunulan Tebliğler, Ank. 1962, s. 250-256; A. Çay, Anadolu’da Türk Damgası..., Ankara 1983; M.F. Kırzioğlu, “Azerbaycan ve Anadolu’da Türkistan’dan Gelen Eski Millî Gelenek: Kabirtaşı Olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri”, **Vakıf Haftası**, C.X, Ankara 1993, s. 133-160.
7. Metin And, “Anadolu Hak Dansları ve Tiyatrosunun Özellikle Hayvan Benzetmeleri Bakımından Asya Kökenleri”, **C.II, Milletlerarası Türk Folklor Bildirileri**, (Ank. 1983), s. 43-46.
8. Faruk Sümer, “Dede Korkut Destanlarında Bazı Hayvanlara Dair” **I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri**, C. III, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1976, s. 322.
9. F. Sümer, **a.g.m.**, s. 332.
10. Sümer, **Gösterilen Yer**.
11. Kaynak kişi, H. Abbas Akıncı Kurtuluş Savaşı Gazilerinden olup 97 yaşındadır (Bir kaç ay öncesi vefat etmiştir).
12. Kaynak kişi, Cemalettin Çalışkan (Karakoyunlu İlçesi Bld. Bşk.).
13. **İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, Haz. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İst. 1975, s. 132.
14. Nizamettin Onk, “Nevruz Bayramı” **Türk Kültürü**, CX, s. 119 (Eylül 1972), s. 212.

pararak, Rusya'ya götürmüşlerdir.¹⁵ Biz ise tarihi eser kaçakçıları tarafından yurt dışına çıkarılmış olduğu kanaatini taşıyoruz.

Bununla birlikte, İslâm etkisi altına giren Anadolu mezarlıklarında nasıl olup da böyle mezartaşlarının yer aldığı sorusu akla gelebilir. Bu tür mezartaşlarının daha çok eski Türk geleneğini hâlâ devam ettirmekte olan "Türkmenlerce" yaptırılmış olduğu kanaati bizde kuvvetle mevcuttur.¹⁶ Bugün için ise o bizi geçmiş manasına göre değil, daha çok bugünkü hususiyetine göre ilgilendirmelidir. Geçmişte yapılan bu tür mezartaşları hiçbir zaman halkın bugünkü düşüncesini yansıtmaz. Bu nedenledir ki, bu gün için onlar geçmiş karakterlerini taşımaktan çok uzak olup, "İslâmî düşünce"¹⁷ ile ayrılık teşkil etmeyen bir mana kazanmıştır.

Nitekim, Iğdır'ın Aralık İlçesi'ne bağlı olan Orta Köyü'nde ikâmet etmekte olan ve 90 yaşını geçkin bulunan Güvercin Kaya'nın yorumuna göre; el işlemelerindeki "deve motifi" melekler kadar saf, temiz ve günahsız bir insanı, mezar anıt olarak dikilen deve heykeli ise daha çok masum bir "seyiti" temsil etmektedir. Yapılan tüm bu görüşler ışığında, mezarında deve heykeli yer alan bir şahsın iri cüsseli, yumuşak huylu olduğunu, toplumun çıkarlarını, şahsi çıkarlarından üstün tuttuğunu ve geride önemli eserler bıraktığını cesaretle söyleyebiliriz. Özetle deve heykeli, fedakarlığın timsali olarak dikilmiştir.

Iğdır ve çevresinde "deve heykelinin" koç-koyun heykeli kadar rağbet görmediği anlaşılmaktadır. Buna sebep, halk nezdinde devenin yiğitliği, mertliği ve cesareti hatırlatan bir yönünün bulunmayışıdır. Bu nedenle yöre halkı deve yerine "şeca-

atin remzi" olan bir "koç-koyun" heykelini dikmeği tercih etmiştir. Yörede koç-koyun heykel mezartaşını dikme geleneği bugün varlığını koruduğu halde, deve heykeli bir gelenek olmaktan çıkarılmıştır.

SONUÇ

Iğdır'ın Karakoyunlu ilçe mezarlığında yer alan "deve heykel mezartaşını", Orta Asya'da neşet eden hayvan üslubunun bir tezahürü olarak görmekteyiz. Anadolu'ya kadar uzanan bu kültürün, Türk el işçiliğinden, mezar taşlarına varıncaya kadar etkisini gösterdiğine tanık olmaktadır. Bilhassa, Karakoyunlu mezarlığındaki deve heykelinin bilinenden öteye geçerek, kültürümüzün inceliklerini ve zenginliğini bütün berraklığıyla bir kez daha ortaya koyacağı hususunda ümitliyiz.

Aslında sözünü etmeğe çalıştığımız deve heykelinin, Anadolu mezarlıklarındaki koç-koyun ve at heykellerinden mana itibarıyla bariz bir farkı olmayıp, hatta birçok bakımdan benzerlik dahi taşıdığını söyleyebiliriz. Nasıl ki, koç-koyun ve at heykeli sıradan kişiler için değil, soylu, varlıklı kimseler için veya "şecaatin remzi" olarak dikiliyorsa, deve heykeli de aynı amaca yönelik olarak bir ferдин hayatında ticaret veya başka bir amaçla önemli yer tutmasından dolayı dikilmiş olabileceği gibi, fedakarlığın timsali veya hayvana karşı duyulan derin bir muhabbetin ifadesi de olabilir...

15. Karakoyunlu İlçesi sakinlerinden (Yaş: 97).

16. Bilhassa Şii-Alevi Türklerin çoğunlukta yaşadığı yörelerde bu tip mezartaşlarına daha çok rastlanılmaktadır.

17. Mahmut Rışvanoğlu, **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, Boğaziçi Yayınları, İst. 1990, s. 42.

Res. 1: Iğdır / Karakoyunlu İlçesi'nin eski mezarlığı

Res. 2: Deve-Heykel Mezarlığı

Res. 3: Deve-Heykel Mezarlığının başka bir açıdan görünüşü

